

Marijana Krmpotić
Bernarda Ratančić
Petar Sekulić
Teodora Kučinac

Crkva sv. Julijane u Tremi

Hrvatski restauratorski zavod

Marijana Krmpotić

Odjel za kopnenu arheologiju

<https://orcid.org/0000-0002-1050-2173>

mkrmpotic@hrz.hr

Bernarda Ratančić

Odsjek za konzervatorsku dokumentaciju

nepokretne baštine

bratancic@hrz.hr

Petar Sekulić

Odjel za kopnenu arheologiju

<https://orcid.org/0000-0003-3117-0419>

psekulic@hrz.hr

Teodora Kučinac

Odjel za graditeljsko nasljeđe

tkucinac@hrz.hr

Prethodno priopćenje / Preliminary communication

Primljen / Received 11.6.2024.

UDK: 904:[27-523(497.5 Trema)]16"

DOI: <https://doi.org/10.17018/portal.2024.5>

SAŽETAK: Zaštitna arheološka istraživanja provedena uz crkvu sv. Julijane u Tremi pokazala su da je postojeća građevina, podignuta vjerojatno sredinom 17. stoljeća, izgrađena na prostoru kasnosrednjovjekovnog groblja datiranog od kraja 13. ili početka 14. do 16. stoljeća. Srednjovjekovno groblje na ovom položaju upućuje na postojanje starijeg sakralnog objekta, vjerojatno smještenog ispod današnje crkve. Tomu u prilog govore i brojne kamene spolije uzidane u crkvu, među kojima su i gotičke arhitektonske profilacije pronađene prilikom konzervatorsko-restauratorskih istraživanja. Arheološkim istraživanjima potvrđeno je više građevinskih faza, odnosno faza adaptacije postojeće crkve, te su pronađeni temelji nekadašnje sjeverne i južne sakristije koje se spominju u arhivskim izvorima iz 18. stoljeća.

KLJUČNE RIJEČI: Trema, crkva, groblje, srednji vijek, arheološko istraživanje

Područje današnje Treme u razdoblju kasnog srednjeg i ranog novog vijeka

Crkva sv. Julijane u Tremi (sl. 1) smještena je na brežuljku u zavalu Česme u središnjem dijelu kalničko-bilogorskog prigorskog prostora,¹ uz čiji istočni i južni rub teče Tremovački potok. (karta 1) Središte kasnosrednjovjekovnog posjeda vjerojatno se nalazilo u južnom dijelu današnjeg naselja u okolici crkve sv. Julijane. Na temelju sačuvanih srednjovjekovnih vrela moguće je zaključiti da je riječ o posjedu nižeg plemstva, koje je bilo brojno na području križevačke županije.

Srednjovjekovna Trema, odnosno Tremec (*Tremech*), u poznatim se sačuvanim vrelima prvi put spominje u ispravi iz 1430. godine kao jedan od posjeda Jakova od Prašnice i Filipa od Lipine.² U ispravi iz 1471. godine, vezanoj uz

niz incidenata, spominje se Mihael *de Threnecz* (i njegova majka Ilka i žena Dorotea), kao vlasnik posjeda Zdenčec, Lovrentovac i Tremec.³ Mihael se ponovno spominje u sporu oko posjeda Pogančec kod Rakovca 1481. godine te 1484. godine u pritužbi Ladislava Grebengradskog i Boldisara Batthyanya na Petra Erdega Vragovića i Mihaela od Tremeca u vezi s posjedom *Buthkafelde*.⁴

Početak 16. stoljeća u sačuvanim se poreznim popisima križevačke županije navodi posjed Tremec (*Thremecz*), na kojemu se u razdoblju od 1507. do 1520. godine spominju selišta u vlasništvu Gašpara i Ladislava za koje je moguće pretpostaviti da pripadaju rodu plemića od Tremeca.⁵ Zanimljivo je da se u popisu iz 1520. godine kao vlasnik Ladislavova dijela posjeda navodi Petar

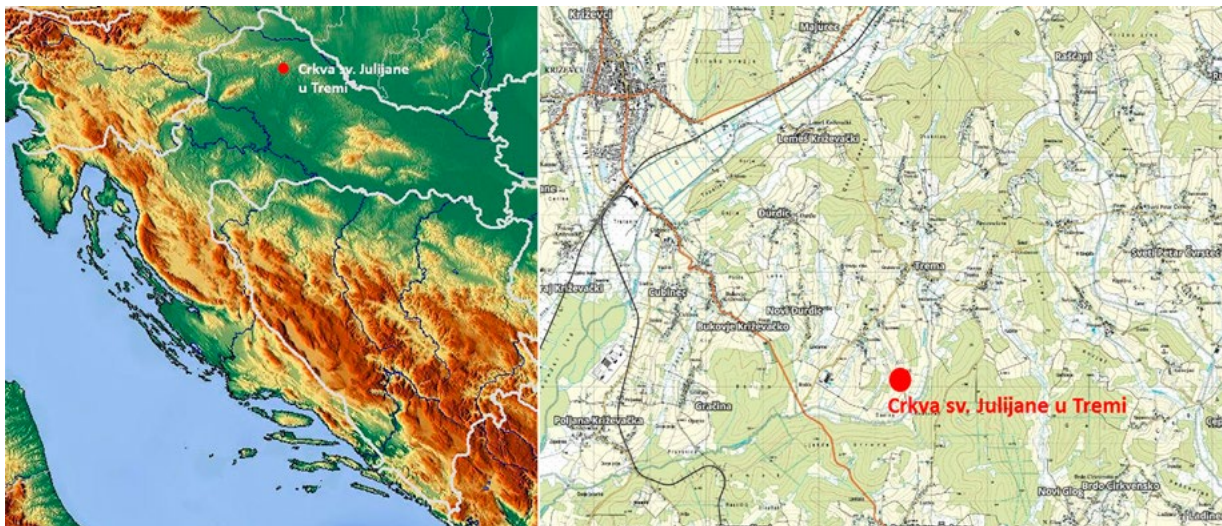
1 MAGAŠ, 2013, 123–124.

2 PAVLEŠ, 2007, 33.

3 MOL, DL-DF 17204.

4 MOL, DL-DF 106854.

5 ADAMČEK, KAMPUŠ, 1976, 26, 52, 58, 93, 122.

Karta 1. Položaj crkve sv. Julijane u Tremi (podloga: <https://maps-for-free.com/> i <https://geoportal.dgu.hr/>, izrada: P. Sekulić)

Map 1. Location of the church of St Juliana in Trema (source: <https://maps-for-free.com/> and <https://geoportal.dgu.hr/>, made by P. Sekulić)

Kaštelanović, sin slavonskog podbana Jurja Kaštelanovića od Svetog Duha.⁶ Poznati sačuvani pisani izvori trenutno ne omogućavaju cjelovitu rekonstrukciju vlasničkih odnosa u razdoblju srednjega vijeka.

Sljedeća sačuvana vijest potječe tek iz 1577. godine, kada su u popisu stanja utvrda i naoružanja hrvatske i slavonske granice, pod zapovjedništvom križevačkog kapetana navedene manje utvrde *Barbawacz, Gradicz, Sannt Peter, Cirquena, S. Georgen, Glogowiczza, Apotao-bacz, Topolowacz, S. Yban i Trem*.⁷ Na temelju poznatih sačuvanih vrela nije moguće zaključiti je li riječ o utvrđenom mjestu, odnosno utvrđenom sjedištu posjeda ili za vojne svrhe prilagođenom sakralnom objektu, što bi bilo moguće obrazloženje vijesti o postojanju sačuvanog opkopa oko crkve sv. Julijane.⁸ Iako se u kasnijim popisima do početka 17. stoljeća Trema ne navodi kao utvrda križevačke kapetanije, ne treba odbaciti mogućnost da je bila korištena za održavanje straža i dojavu potencijalnih neprijateljskih aktivnosti, posebno u kontekstu izvještaja M. Stiera iz druge polovice 17. stoljeća.

Razdoblje kraja 16. i prve polovice 17. stoljeća obilježeno je neprekidnim stanjem opće nesigurnosti uslijed stalnih osmanskih pljačkaških upada koji su otežavali svakodnevni život starosjediocima i doseljenom vlaškom stanovništvu.⁹ O tome svjedoči i sačuvana vijest o otmici dvije osobe s područja Treme 1622. godine.¹⁰ Prema nalogu Dvorskog ratnog vijeća u Grazu vojni inženjer Martin Stier

obišao je u razdoblju od 1657. do 1660. godine pogranična mjesta Štajerske, Kranjske, Hrvatske i Furlanije te sastavio temeljite izvještaje s priloženim planovima i kartama.¹¹ U svom izvještaju o Križevcima, M. Stier spominje različita utvrđenja i stražarnice izgrađene od drveta koje nisu za vojnu uporabu već služe kao refugij za seosko stanovništvo u slučaju napada, među kojima i Tremu (*Treina*).¹² Zanimljivo je da je na karti M. Stiera Trema prikazana kao utvrda/kaštel, za razliku od obližnjih utvrda sv. Jurja (Đurđić) i sv. Petra (Čvrstec) koje su prikazane kao crkve (sl. 2), što se, uz određeni oprez, može smatrati relevantnom potvrdom postojanja vidljivog, odnosno značajnijeg vojnog objekta.¹³ U istom se popisu također navodi da se u Tremi nalazio jedan željezni signalni/dojavni top mužar, što sugerira postojanje objekta koji omogućava vizualni nadzor okolnog područja.¹⁴

Je li se spomenuta fortifikacija nalazila u neposrednoj blizini ili na položaju crkve sv. Julijane (prema sačuvanim ispravama, župnik crkve sv. Julijane prisegnuo je već 1653. godine), ili na nekom drugom mjestu na području naselja, bit će moguće potvrditi isključivo temeljitom arhivskom analizom i arheološkim istraživanjima. Premda se Trema u povijesnim izvorima spominje od prve polovice 15. stoljeća, o samoj crkvi nema podataka sve do 17. stoljeća.

Crkva sv. Julijane u Tremi u arhivskim izvorima

Dugotrajna opasnost od osmanlijskih prodora i napada rezultirala je raseljavanjem stanovništva zbog čega je došlo i do napuštanja i gašenja brojnih župa. U popisu župa

6 ADAMČEK, KAMPUŠ, 1976, 122; MAČEK, JURKOVIĆ, 2009, 164–165.

7 LOPAŠIĆ, 1884, 42.

8 PAVLEŠ, 2007, 33; DOMLIJAN (ur.), 1993, 384.

9 KRUIHEK, 2001, 113–114.

10 LOPAŠIĆ, 1885, 109

11 KRMPOTIĆ, 1997, X.

12 KRMPOTIĆ, 1997, 58.

13 KRMPOTIĆ, 1997, 89.

14 KRMPOTIĆ, 1997, 70.

1. Pogled s juga na crkvu sv. Julijane u Tremi (arhiva HRZ-a, snimio: J. Kliska, 2021.)
Church of St. Juliana in Trema, view from the south (HRZ Archive, J. Kliska, 2021)

Kalničkog arhidakonata, umjesto ranijih 40, 1574. godine navedeno ih samo 19, od kojih je 7 bilo ispražnjeno.¹⁵ Do polaganog oporavka i obnove župa dolazi tek nakon potpisivanja prvog mirovnog sporazuma između Habsburške monarhije i Osmanlija 1606. godine. Tijekom 17. stoljeća na prostoru Kalničkog arhidakonata polako se, obnavljanjem starih župa, ponovno uspostavlja crkvena organizacija. U popisima župa, navedeno je da je 4. kolovoza 1653. godine za župnika sv. Julijane u Tremi prisegao Mihael Ivančan, što je najraniji izričiti spomen tremske župe,¹⁶ dok se župna crkva sv. Julijane prvi put spominje 1667. godine.¹⁷ Još snažniji poticaj naseljavanju stanovništva, a time i osnivanju župa na području istočno od Križevaca, uslijedio je nakon mira u Srijemskim Karlovcima 1699. godine, kada dolazi i do osnivanja novih župa te obnove starih i izgradnje novih crkava.

U svrhu praćenja i poticanja obnove, Zagrebačka biskupija započela je sustavne kanonske vizitacije, a opisi vizitatora i danas su najvažniji primarni izvori za proučavanje crkvene, društvene, ekonomske i umjetničke povijesti u velikom dijelu kontinentalne Hrvatske.¹⁸ Najsta-

rija vizitacija s područja Kalničkog arhidakonata datira s početka 18. stoljeća, kada vizitator, kalnički arhidakon Petar Puc (Pucz), u svoja dva pohoda daje detaljne opise župne crkve u Tremi.¹⁹ Opisuje pravilno orijentiranu, u potpunosti zidanu crkvu okruženu grobljem oko kojeg je opkop. Unutrašnjost je podijeljena na svetište, lađu i sakristiju, podignutu uz sjeverni zid lađe. Svetište je svodeno, nad lađom je oslikani tabulat, a pod je pokriven opekom. Na zapadnom kraju lađe je drveno pjevalište, a pred zapadnim pročeljem trijem iznad kojeg se uzdiže drveni zvonik s dva zvona. U lađi se nalaze dva veća i jedan manji prozor, a u svetištu je samo jedan. Od inventara, u crkvi se nalaze glavni i tri bočna oltara u lađi te još jedan u vanjskom trijemu. Na južnom zidu je propovjedaonica ukrašena likovima evanđelista, a nad trijumfalnim lukom je skupina Raspeća s Marijom i sv. Ivanom.

U trećem desetljeću 18. stoljeća opće stanje crkve bilo je loše, no sredinom stoljeća dolazi do određenih popravaka – 1744. godine diže se novi zvonik, a kor se ukrašava svetačkim likovima.²⁰ Između 1748. i 1753. godine crkva

15 KOŽUL, 2005, 18.

16 KOŽUL, 2005, 20.

17 DOMLJAN (ur.), 1993, 384; KOŽUL, 1999, 415.

18 O važnosti kanonskih vizitacija kao primarnih povijesnih izvora

usp. HRG, KOLANOVIĆ, 1989, 9–18.

19 Nadbiskupijski arhiv u Zagrebu (dalje HR-NAZ), *Kanonske vizitacije* (dalje KV), *župa Trema*, 1704. i 1706. god. Za prijevod svih vizitacija zahvaljujemo dr. sc. Šimi Demi.

20 HR-NAZ, KV, 1744.

2. Prikaz područja istočno od Križevaca na karti M. Stiera (ÖNB Cod.8608, fol. 74, prema Krmpotić 1997, 89)
View of the area east of Križevci on M. Stier's map (ÖNB Cod.8608, fol. 74, from: Krmpotić 1997, 89)

se oprema dvama novim bočnim oltarima s kipovima koji su atribuirani varaždinskom kiparu Ivanu Adamu Rosembergeru,²¹ a 1762. godine nabavlja se i novi glavni oltar.²² Nešto ranije, sjeverna sakristija je porušena i podignuta je nova, uz južnu stranu svetišta.²³

Zapisnik o kanonskom pohodu 1771. godine posljednji je tijekom kojega crkva sv. Julijane služi kao župna, jer se, nakon smrti župnika Ivana Muretića 1776. godine, imenuju župni upravitelji do 1801. godine, kada se župa ukida te sv. Julijana postaje područna kapela župe sv. Jurja u Đurđicu.²⁴ Izmještanjem sjedišta župe, u vizitatorskim se opisima navodi i manje podataka o crkvi u Tremi te se provedeni zahvati samo usputno spominju. Tijekom 19. stoljeća dolazi do nabave novih zvona, popravka krova svetišta od hrastovih daščica te bijeljenja unutrašnjosti i vanjštine.²⁵ Godine 1825. u crkvu je preseljena propovjedaonica iz župne crkve sv. Petra Čvrsteca, sa zanimljivim ikonografskim prikazom malih proroka.²⁶ Manji popravci su provedeni i tijekom 20. stoljeća, a dvije veće obnove izvedene su krajem prošlog i početkom ovog tisućljeća.²⁷

21 HR-NAZ, KV, 1748., DOMLJAN (ur.), 1993, 385; KOŽUL, 1999, 417.

22 KOŽUL, 1999, 417; DOMLJAN (ur.), 1993, 385.

23 HR-NAZ, KV, 1753.; DOMLJAN (ur.), 1993, 385.

24 KOŽUL, 2005, 140.

25 Arhiv župe sv. Jurja u Đurđicu, *Spomenica župe Đurđic 1841. – 1844.*, 47–48, 65.

26 HORVAT, MATEJČIĆ, PRIJATELJ, 1982, 240; BARIČEVIĆ, 2008, 182.

27 Pročelja su obnovljena 1989./1990. godine, pri čemu je obijena stara i stavljena nova, cementna žbuka. KOŽUL, 1999, 415. Pod nadzorom Konzervatorskog odjela u Bjelovaru oko 2013. godine izvedena je sanacija konstrukcije zvonika. *Crkva sv. Julijane, Trema. Rekonstrukcija tornja*, „Projekt“ d.o.o. za projektiranje i građenje, Bjelovar, 2013, Dokumentacija Konzervatorskog odjela u Bjelovaru.

Konzervatorsko-restauratorska istraživanja

Provedenim konzervatorsko-restauratorskim istraživanjima crkve sv. Julijane, potvrđena je njezina povijesna slojevitost.²⁸ Na stariji objekt na ovom mjestu ili u blizini, upućuju nalazi kamenih spolija, među kojima se ističe ulomak profiliranog kamenog rebra, uzidan u sjeverno pročelje lađe. (sl. 3) Pronađeni dio rebra komparativno se može povezati sa sačuvanim ulomcima iz građevina iz prve polovine 15. stoljeća, pr. nestale franjevačke crkve u Kostajnici, župne crkve sv. Marije u Novigradu na Dobri te sa svodnim rebrom svetišta kapele sv. Ane u Plemenščini.²⁹ U 15. stoljeće, ali s jasnim renesansnim pečatom, datira se i opečni, polikromni figuralni reljef s prikazom *putta* s isprepletenim grozdovima, ugrađen u južni zid svetišta. Srodan primjerak sačuvan je u biskupskom središtu, Čazmi, a prikaz se vezuje za radionicu kipara Giovannia Antona Amadea iz radionice u Paviji, koja je djelovala krajem 15. i početkom 16. stoljeća.³⁰ Moguće je da je spomenuti reljef prenesen iz Čazme, koja je početkom 17. stoljeća bila veliko gradilište s ogromnom količinom rasutog građevnog materijala koji se moglo iskoristiti i za gradnju obližnjih sakralnih objekata.³¹ Oba pronađena ulomka ukazuju na postojanje starijih objekata, vjerojatno uništenih prilikom turskih provala ili zbog zapuštenosti tijekom nesigurnih vremena, čiji su građevni i dekorativni

28 Konzervatorsko-restauratorska istraživanja su obavljena 2021. godine pod vodstvom Bernarde Ratančić, uz koju su radni tim činili djelatnici i suradnici Hrvatskog restauratorskog zavoda: Sena Kulenović, Duško Čikara, Stela Grmoljez Ivanković, Tomislav Jakopaš, Igor Oros, Teodora Kučinac, Toma Prpić, Jovan Kliska, dr. sc. Marijana Krmpotić, Petar Sekulić, Lejla Košćević, Ela Kreutz i Ivana Gobec.

29 HORVAT, 1992, 78, tabl. 84.

30 ŠOUREK, 2009, 40.

31 ŠOUREK, 2009, 39.

3. Kamena spolija gotičkog rebra uzidana u sjeverno pročelje lađe crkve sv. Julijane (arhiva HRZ-a, snimka: J. Kliska, 2021.)
Stone spolia of the Gothic rib built into the north façade of the nave of the church of St. Juliana (HRZ Archive, J. Kliska, 2021)

materijali korišteni za podizanje novih objekata nakon uspostave mira.

U unutrašnjosti, fokus istraživanja bio je na zidnim ploham na kojima je, u prostoru svetišta, otkriven polikromni, dekorativni zidni oslik. Kompozicija oslika sastojala se od stiliziranih slikanih kvadara definiranih tamno-crvenim rubom i ispunjenih žutim oker obojenjem na ploham zidova svetišta, a duž bridova svoda su slikani „kamene elementi svodnih rebara“ u čijim su vrhovima kružni medaljoni s upisanim križem. Ostatak svodne plohe bilo je ličen toplim bijelim tonom, a tragovi zraka-stog oslika utvrđeni su i ispod postojećeg oslika iznad atike glavnog oltara. Dekorativni polikromni oslik je datiran u 1746. godinu, koja je s natpisom IHS sačuvana na trijumfalnom luku. Istraživanjima su, nadalje, potvrđeni stariji prozorski otvori i vrata na južnom zidu svetišta i lađe, koji su bili naznačeni urezanim linijom na pročeljima, no kasnijim intervencijama su im promijenjeni formati ili su u potpunosti poništeni.

Arheološka istraživanja

U sklopu građevinskih i konzervatorsko-restauratorskih radova na crkvi sv. Julijane u Tremi, tijekom 2023. godine provedena su zaštitna arheološka istraživanja³² koja su prethodila postavljanju drenaže oko crkve. Širina i dubina iskopa bili su prilagođeni potrebama drenaže te su istraživanja provedena u prosječnoj širini od oko 1 m od

temelja crkve i relativnoj dubini između 1 m uz zapadni zid crkve do 1,3 m uz tjeme apside. Ukupno je arheološki istražena površina od 67 m² na kojoj je pronađen 51 kosturni grob te arhitektonski ostatci temelja nekadašnje sjeverne i južne sakristije. (sl. 4)

ARHITEKTONSKI OSTATCI I OSTALI NEPOKRETNI NALAZI

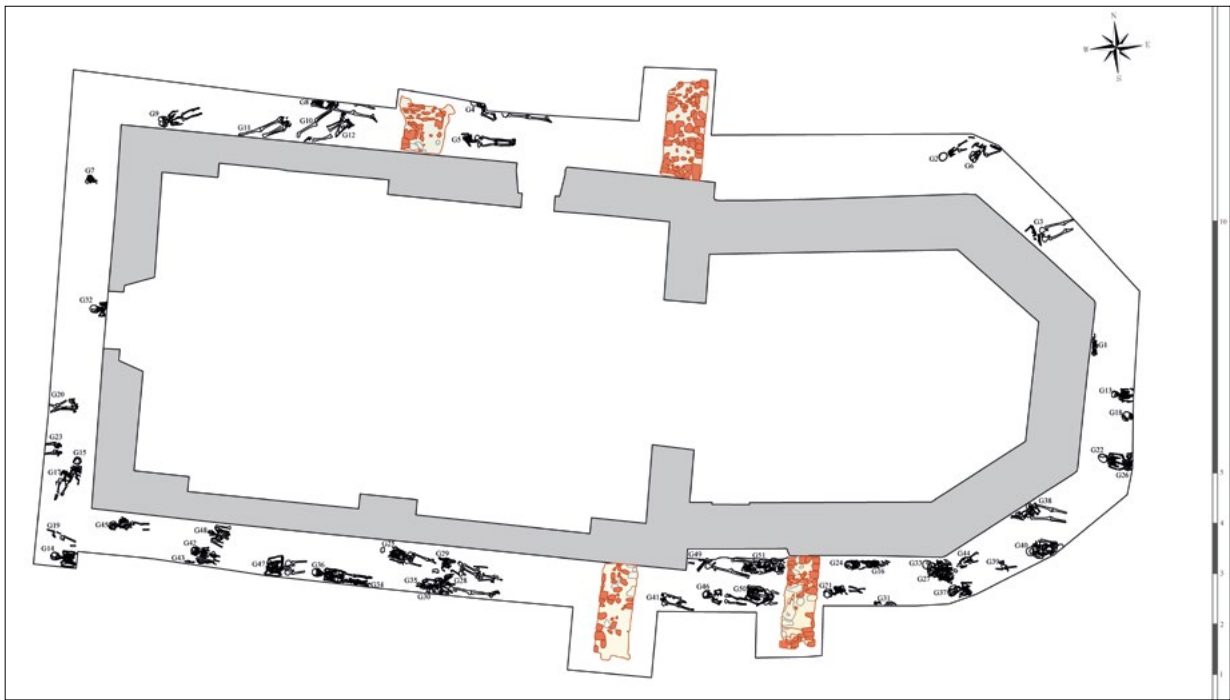
Prilikom arheološkog iskopa provedenog oko crkve, otkriveni su njezini temelji u punoj dužini. Iskop je pokazao da su temelji apside i temelji lađe crkve drugačije građeni te da pripadaju različitim građevinskim fazama, o čemu svjedoči i primjetno odstupanje u osi lađe u odnosu na apsidu. Temelji apside građeni su od kamena s tek sporadičnim ulomcima opeke (sl. 5), dok su temelji lađe izgrađeni od opeke (sl. 6), izuzev jugozapadnog ugla sagrađenog od neobrađenog kamena. Također, apside je znatno dublje temeljena, do 161,73 m nadmorske visine, dok je dno temelja lađe plicije za oko 0,4 m (162,10 m nadmorske visine). Osim toga, na spoju temelja apside i lađe primjetan je jasan rez u gradnji (sl. 7), što potvrđuje da su temelji apside i lađe građeni odvojeno, u različito vrijeme. Prema trenutnom stanju istraženosti, odnosno prije arheološkog istraživanja unutrašnjosti crkve, ne može se pouzdano tvrditi koji je dio stariji, a koji je nadozidan.

Ostatci temelja sjeverne sakristije nađeni su uz istočni dio sjevernog zida lađe crkve. (sl. 8) Temelji su građeni od opeke u širini od 0,8 m te prislonjeni uz temelje lađe, a dno im se nalazi na istoj visini na kojoj su i temelji lađe. Temelji istočnog zida, prislonjenog u blizini ramena lađe, istraženi su u dužini od 2 m, a oni zapadnog u dužini od 1,05 m. Oba su temelja bila oštećena prilikom ukopavanja uzemljenja gromobrana. Prema sačuvanim ostacima može se ustanoviti da je vanjska širina sjeverne sakristije iznosila 6 m, a unutarnja 4,4 m.

Južna sakristija bila je smještena na spoju lađe i apside. (sl. 9) Temelji njezina zapadnog zida prislonjeni su uz istočni dio lađe, a istočnog zida uz južni zid apside. I ovi su temelji građeni od opeke, no znatno su lošije kvalitete: građeni su neuredno s puno sipkog veziva koje se trusi te, u površinskom dijelu, uz sporadičnu upotrebu kamena. Širine su 0,7 m, odnosno malo su uži od temelja sjeverne sakristije te su i nešto plicije od temelja lađe. Istraženi su u dužini od 1,8, odnosno 1,9 m, do dijela na kojem su presječeni ukopom uzemljenja gromobrana. Zidovi su zatvarali manju prostoriju, vanjske širine od 4,2 m te unutarnje od svega 2,9 m.

Sjeverno od lađe crkve istražen je segment veće jame (SJ 26/27) smještene između temelja sjevernog zida lađe i istočnog zida sjeverne sakristije. (sl. 10) Jama se podvlači i pod jedne i pod druge temelje, što podrazumijeva da je starija i od lađe i od sakristije. Istražen je dio jame u dužini od 1,75 m, s najvećom sačuvanom relativnom dubinom na istraženom dijelu od 0,55 m. Jama je ukopana u zdravicu i zapunjena mrljastom sivožutom glinastom zemljom

32 Voditeljica arheoloških istraživanja bila je dr. sc. Marijana Krmpotić iz Odjela za kopnenu arheologiju, sjedište Zagreb, Služba za arheološku baštinu.

4. Nacrt površine arheološki istražene 2023. godine (arhiva HRZ-a, izrada: J. Maslač, Solis arheo, 2023.)
 Layout of the archaeological site excavated in 2023 (HRZ Archive, J. Maslač, Solis arheo, 2023)

5. Pogled na temelje sjeveroistočnog zida apside (arhiva HRZ-a, snimka: J. Maslač, Solis arheo, 2023.)
 View of the foundations of the north-eastern wall of the apse (HRZ Archive, J. Maslač, Solis arheo, 2023)

6. Pogled na temelje sjevernog zida lađe (arhiva HRZ-a, snimka: J. Maslač, Solis arheo, 2023.)
 View of the foundations of the northern wall of the nave (HRZ Archive, J. Maslač, Solis arheo, 2023)

7. Spoj temelja južnog zida lađe i apside (arhiva HRZ-a, snimka: J. Maslač, Solis arheo, 2023.)
 Seam between the foundations of the southern wall of the nave and the apse (HRZ Archive, J. Maslač, Solis arheo, 2023)

8. Ostaci temelja sjeverne sakristije, pogled s istoka (arhiva HRZ-a, snimka: J. Maslač, Solis arheo, 2023.)
 Remains of the northern sacristy's foundations, view from the east (HRZ Archive, J. Maslač, Solis arheo, 2023)

9. Ostaci temelja južne sakristije, pogled s jugozapada (arhiva HRZ-a, snimka: J. Maslač, Solis arheo, 2023.)
Remains of the southern sacristy's foundations, view from the southwest (HRZ Archive, J. Maslač, Solis arheo, 2023)

10. Otpadna jama ispod temelja sjevernog zida lađe i istočnog zida sjeverne sakristije (arhiva HRZ-a, snimka: J. Maslač, Solis arheo, 2023.)
Waste pit under the foundations of the northern wall of the nave and the eastern wall of the northern sacristy (HRZ Archive, J. Maslač, Solis arheo, 2023)

s puno primjesa gara, mrvljene opeke i veziva, zatim životinjskim kostima te ulomcima keramičkih posuda i keramičkim grijačima. Prema nalazima pretpostavlja se da je riječ o otpadnoj jami.³³ U jami su nađeni ulomci isključivo kuhinjske keramike namijenjene svakodnevnoj upotrebi. Riječ je o ulomcima lonaca izrađenima na brzom lončarskom kolu, od kojih su neki ukrašeni urezanim vodoravnim ili valovitim linijama, odnosno otiskivanjem kotačića. (sl. 11) Većina oboda lonaca pripada istom tipu koji se javlja krajem 12. ili početkom 13. stoljeća te se zadržava u upotrebi sve do 16. stoljeća.³⁴ Prema karakteristikama oblikovanja i ukrašavanja, lonci pronađeni u otpadnoj jami najbliži su materijalu kakav se u kontinentalnom dijelu Hrvatske javlja tijekom 14. stoljeća, odnosno najkasnije u ranom 15. stoljeću.³⁵

SREDNJOVJEKOVNO GROBLJE

Oko današnje crkve sv. Julijane istražen je dio srednjovjekovnog groblja (sl. 4) na kojem su sahranjivani pripadnici lokalne zajednice. Ukupno je istražen 51 grob, od čega su oko polovice dječji grobovi. Ovakva zastupljenost dječjih grobova odgovara procjeni da je u kasnom srednjem vijeku oko 50 % populacije umrlo u dječjoj dobi.³⁶ Nekoliko je grobova presječeno ili znatnije poremećeno ukopavanjem temelja crkve. Po četiri groba presječena su temeljima

apside (grobovi 3, 38, 49 i 51) i temeljima lađe (grobovi 10, 11, 12 i 32), što svjedoči o tome da je u vrijeme gradnje današnje apside i lađe groblje već postojalo. Grobovi se javljaju na oko 0,5 m relativne dubine, na nadmorskoj visini od 162,40 m, a najniži istražen grob leži na 161,70 m nadmorske visine (oko 1,2 m relativne dubine). Odnos dubine ukopavanja dijela grobova i nivoa poda današnje građevine, kao i sahrana paralelno s temeljima lađe i apside, upućuju na to da je groblje korišteno i u razdoblju nakon gradnje postojeće crkve. Rake grobova nisu bile prepoznatljive, osim u slučaju kada su dnom bile ukopane u zdravicu. U srednjem su vijeku bila uobičajena tri načina sahrane: polaganje pokojnika neposredno u zemlju, na dasku ili u lijes.³⁷ Na istraženom dijelu groblja oko crkve sv. Julijane ni u jednom grobu nisu evidentirani ostaci drveta, no nalazi čavala u sloju sugeriraju da je bar dio pokojnika bio sahranjen u lijesu.

Primjetna je znatno veća koncentracija grobova s južne strane današnje crkve, dok je sa sjeverne strane zabilježeno samo deset grobnih ukopa. Ako se pretpostavi da se ostaci starije, srednjovjekovne crkve nalaze ispod današnje, to bi ukazivalo na poželjniju poziciju s južne strane crkve. U tom smislu treba napomenuti da se na strani južno od crkve, izuzev manjeg dijela površine uz apsidu, do zdravice nije došlo kao sjeverno od nje, već je iskopom bio zahvaćen samo najviši nivo grobova. Stoga se nameće zaključak da je realna razlika u broju grobnih ukopa između sjeverne i južne strane i veća. Ovakav raspored grobnih ukopa mogao bi se smatrati odrazom srednjovjekovnog shvaćanja koje prostor dvorišta s južne strane crkve smatra poželjnijim za sahranu od sjeverne strane.³⁸

33 S obzirom na to da je u istraživanjima evidentiran samo jedan objekt ovoga tipa, da u slojevima nisu nađeni drugi pokretni arheološki nalazi iz istog razdoblja te da je riječ o prostoru uz crkvu, moglo bi se, eventualno, raditi o otpadnoj jami vezanoj uz nekadašnji župni dvor.

34 Npr. TKALČEC, 2010, 64–65, T. 1: 27–29, 30, T. 2: 33, 37, T. 4: 79, 89 itd.

35 SEKELJ IVANČAN, 2010, 136–137, T. 39: 484, T. 40: 489; JANEŠ, HIRSCHLER MARIĆ, AZINOVIC BEBEK, 2017, 348–349, sl. 7, T. 4: 72, T. 6: 115, T. 7: 128.

36 ARNOLD, 1986, 60–61.

37 PREDOVNIK, DACAR, LAVRINC, 2008, 93.

38 DEMO, 2007, 50; KRZNAR, 2012, 27.

11. Ulomci keramičkih lonaca iz otpadne jame (arhiva HRZ-a, snimka: M. Krmpotić, 2023.)
Fragments of pottery from the waste pit (HRZ Archive, M. Krmpotić, 2023)

Grobovi su većinom pravilno orijentirani u smjeru zapad – istok, što je uobičajena praksa u srednjovjekovnom razdoblju, ili s blagim odklonom u smjeru zapad-sjeverozapad – istok-jugoistok. Ovu praksu ne primjenjuje nekoliko grobova. Jedan dječji grob uz tjeme apside, inače i znatno pliće ukopan od svih ostalih istraženih grobova, orijentiran je u pravcu jug – sjever (grob 1), a dva dječja groba uz zapadni zid crkve smjera su sjever – jug (grobovi 15 i 17). Izdvaja se i manja skupina grobova smještenih uz sjeverozapadni ugao crkve u kojima su pokojnici orijentirani glavom prema jugozapadu (grobovi 9, 10, 11 i 12). U istom su smjeru orijentirana i dva groba sa sjeverne strane apside (grobovi 2 i 6), kao i dječji grob 44 s njene južne strane. Orijentacije različite od uobičajene u srednjem su vijeku mogle biti rezultat nastojanja sahrane što bliže zidovima crkve, odnosno prilagođavanja dostupnom prostoru.

Pokretni arheološki nalazi evidentirani su u 12 grobova, odnosno u 23,53 % grobova, pri čemu je većinom riječ o dijelovima odjeće, odnosno opreme pokojnika.³⁹ U kasnom srednjem vijeku pokojnici su uglavnom sahranjivani samo u mrtvačkom platnu te su stoga nalazi dijelova odjeće i opreme u grobovima vrlo rijetki. Krajem srednjeg vijeka došlo je do promjene pogrebnog rituala te se pokojnici

sve češće sahranjuju u odjeći uslijed čega se u grobovima nailazi uglavnom na dijelove odjeće izradene od trajnih materijala i nakit.⁴⁰ Postotak grobova s nalazima s istraženog dijela groblja oko crkve sv. Julijane u Tremi može se usporediti s postotcima grobova s nalazima na drugim istovremenim grobljima sjeverne Hrvatske. Gotovo identičan omjer grobova s nalazima je na groblju u Čepinu (23,38 %) datiranom u 15. i rano 16. stoljeće, s vjerojatnim postojanjem i horizonta 13. i 14. stoljeća.⁴¹ Otprilike je ista zastupljenost nalaza u grobovima starije (11. – 13. stoljeće) i srednje (14. – sredina 17. stoljeća) faze na groblju unutar i oko crkve sv. Nikole u Koprivnici, 24,19 %, pri čemu su najbrojniji nalazi predica (u 12 od 15 grobova s nalazima).⁴² Slično je i na groblju uz crkvu sv. Martina u Virju, gdje su predice također najbrojniji nalaz, pronađene u 25,71 % grobova prvog horizonta (14. – 15. stoljeće) te u 26,79 % grobova drugog horizonta (kraj 15. – sredina 17. stoljeća).⁴³ Na groblju u Ivancu, na kojem su izdvojena četiri horizonta pokopavanja od 11. do početka 17. stoljeća, najveći broj nalaza evidentiran je u horizontu 15.

39 Na metalnim i tekstilnim pokretnim arheološkim nalazima u tijeku su konzervatorsko-restauratorski zahvati.

40 PREDOVNIK, DACAR, LAVRINC, 2008, 92–93; TKALČEC, SEKELJ IVANČAN, KRZANAR, 2021, 143.

41 KRZANAR, 2012, 251, 454.

42 ČIMIN, PETRIĆ, 2022, 221, 223, 224, grafikon 5.

43 ČIMIN, 2016, 115.

i prve polovice 16. stoljeća (34,28 %), dok je u grobovima druge polovice 13. i 14. stoljeća najmanji (12, 24 %).⁴⁴

Od 12 grobova s nalazima s groblja kod sv. Julijane, sedam je dječjih, tri su grobovi odraslih osoba, a od dva su preostale samo lubanje.⁴⁵ Uz obje spomenute lubanje nađeni su dijelovi parti, koje su dio opreme djevojaka ili mladih, neudatih žena⁴⁶ te se može pretpostaviti da i one pripadaju pokojnicama mlađe dobi. Ovaj podatak ukazuje na osobitu pažnju koja je pridavana sahrani djece.

Najbrojnije nalaze iz grobova predstavljaju ostatci nakita za glavu. U tri groba (grobovi 7, 13 i 22) nađeni su ostatci parti, a u još dva (grobovi 18 i 29) sitne željezne aplikke, vjerojatno s drugog tipa pokrivala za glavu. U grobovima 6 i 14, u blizini glave pokojnika, nađeni su ulomci željeznih igala, koje su mogle služiti kao pribadače kojima je oko glave bila pričvršćena marama ili za pričvršćivanje mrtvačkog pokrova oko tijela pokojnika. Jednostavno brončano prstenje evidentirano je u dva groba: u grobu 22 nađena su dva primjerka, a u grobu 51 jedan. Željezne pojasne kopče javljaju se u tri groba (grobovi 5, 21 i 51), a u dva (grobovi 14 i 25) su pronađeni sitni željezni predmeti koji bi mogli predstavljati ostatke gumba. U grobu 35 evidentiran je sitni ulomak brončane karičice, dok je u grobu 29 uz bedrenu kost pokojnika nađen novac.

Parte ili tzv. djevičanski vijenci su trake od izvezene ili na neki drugi način ukrašene tkanine koju nose djevojke kao dio svečane opreme. Djevojke koje bi preminule prije udaje, ponekad bi bile sahranjene s partom. U arheološkom kontekstu parte nalazimo u grobovima ženske djece, djevojaka i mladih žena.⁴⁷ Relativno su česte u Mađarskoj, gdje se smatraju dijelom nošnje viših i srednjih društvenih slojeva, najčešće od 16. do 18. stoljeća.⁴⁸ Na mađarskom se prostoru parte javljaju u različitim varijantama, ukrašene perlicama, metalnim pločicama, uvijenim metalnim nitima, a ponekad i dragim kamenjem. Tijekom 14. i 15. stoljeća parte su ukrašavane jednostavnim polukuglastim aplikama, rozetama, odnosno tiještenim pločicama, a javljaju se i na proboj rađene aplikke, kakve su prisutne još i u 16. stoljeću. Od 16. stoljeća parte su ukrašavane metalnom žicom i perlama, da bi u 17. i 18. stoljeću bile bogato dekorirane metalnim nitima, zlatnim pločicama i perlama. Postaju dio karakteristične narodne nošnje i nose se sve do početka 19. stoljeća.⁴⁹ U Hrvat-

12. Ostatci parte *in situ* u grobu 13 (arhiva HRZ-a, snimka: M. Babeli, 2023.)
Remains of a maiden's garland *in situ* in grave 13 (HRZ Archive, M. Babeli, 2023)

13. Srebrni novac iz groba 29 (arhiva HRZ-a, snimka: M. Krmpotić, 2023.)
Silver coin from grave 29 (HRZ Archive, M. Krmpotić, 2023)

skoj se parte javljaju u grobovima od 14. do 18. stoljeća.⁵⁰ Najveći broj parti do sada je nađen na groblju uz župnu crkvu sv. Martina u Virju kod Koprivnice, gdje se javljaju već u najstarijem horizontu grobova iz 14. – 15. stoljeća, a najbrojnije su zastupljene u posljednjem horizontu datiranom u drugu polovicu 17. i rano 18. stoljeće.⁵¹ Ostatci parti u grobovima kod crkve sv. Julijane gotovo su u potpunosti propali, izuzev primjerka iz groba 13, izrađenog od prepletenih brončanih žica s privjescima od brončanog lima i sitnim staklenim perlama. (sl. 12)

Primjerci brončanog prstenja nađeni u grobovima 22 (dva primjerka) i 51 (jedan primjerak), istog su tipa. Riječ je o jednostavnom lijevanom prstenju, tzv. viticama, brojom na srednjovjekovnim grobljima, kakvo se nastavlja

44 KRZGAR, 2012, 97, 454.

45 Antropološka analiza kosturnih ostataka pokojnika još nije provedena. Njeni rezultati bit će objavljeni u sklopu objave s detaljnom analizom grobova i grobnih nalaza čija konzervatorsko-restauratorska obrada još traje.

46 FEHÉR, 1955, 228; TKALČEC, SEKELJ IVANČAN, KRZGAR, 2021, 148.

47 FEHÉR, 1955, 228; TKALČEC, SEKELJ IVANČAN, KRZGAR, 2021, 148.

48 LACKOVITS, 1989, 43–44.

49 SZABÓ, 1938, 58–61, sl. 323–331.

50 TKALČEC, SEKELJ IVANČAN, KRZGAR, 2021, 148.

51 ČIMIN, 2016, 111, 115, tab. 1.

Tablica 1. Rezultati radiokarbonske analize grobova (analiza: 14Chrono Centre, Queen's University Belfast, izrada tablice: M. Krmpotić, 2024.)**Table 1.** Results of the radiocarbon dating of the graves (analysis: 14Chrono Centre, Queen's University Belfast; table: M. Krmpotić, 2024)

GROB	VRSTA UZORKA	LABOR. OZNAKA	KONVENC. DATUM (BP)	KALIBRIRANI DATUM	
				1 SIGMA (68,3 %)	2 SIGMA (95,4 %)
3	kost	UBA-52637	544 ± 24	1397. – 1423. (1,0)	1325. – 1354. (0,252) 1393. – 1430. (0,748)
5	kost	UBA-52638	410 ± 23	1446. – 1477. (1,0)	1438. – 1504. (0,924) 1597. – 1617. (0,076)
9	zub	UBA-52639	539 ± 23	1399. – 1423. (1,0)	1326. – 1352. (0,165) 1394. – 1432. (0,835)
10	kost	UBA-52640	670 ± 23	1285. – 1303. (0,562) 1367. – 1381. (0,438)	1280. – 1318. (0,551) 1360. – 1388. (0,449)
15	kost	UBA-52641	336 ± 24	1498. – 1526. (0,305) 1554. – 1600. (0,506) 1615. – 1633. (0,189)	1479. – 1532. (0,323) 1535. – 1637. (0,677)
29	kost	UBA-52642	487 ± 23	1422. – 1440. (1,0)	1410. – 1447. (1,0)
32	zub	UBA-52643	640 ± 23	1300. – 1319. (0,435) 1359. – 1371. (0,269) 1377. – 1389. (0,296)	1287. – 1327. (0,434) 1347. – 1395. (0,566)

i u novom vijeku.⁵² Pronađeni primjerci su neukrašeni i D-presjeka.

Pravokutne željezne pojasne kopče, kakve su nađene u grobovima 5, 21 i 51, uobičajene su kroz dug period na širem europskom prostoru, a u literaturi se datiraju od 14. do kraja 16. stoljeća.⁵³ S ovim vremenskim rasponom podudara se i radiokarbonski datum dobiven za uzorak kosti pokojnika iz groba 5 koji ukazuje na sahranu u 15. stoljeću. (tab. 1) Jedna okrugla željezna pojasna kopča nađena je izvan grobnih cjelina, a može se pretpostaviti da potječe iz uništenog groba. S promjerom od 4 cm, pripada skupini koja se u Europi javlja od sredine 13. do sredine 15. stoljeća.⁵⁴

Novac se na kasnosrednjovjekovnim grobljima u sjevernoj Hrvatskoj javlja relativno često, premda je polaganje novca u grob bilo službeno zabranjeno.⁵⁵ Novac je mogao biti priložen kao amulet ili obol, mogao je imati funkciju ukrasa ili kao osobna imovina biti ušiven u odjeću ili pohranjen u vrećici na pojasu, a mogao je u zapunu groba dospjeti i slučajno.⁵⁶ Na istraženom dijelu groblja kod crkve sv. Julijane nađen je jedan primjerak srebrnog Žigmundova novca koji je kovan u Pečuhu između 1390. i 1427. godine. (sl. 13) Novac je nađen uz lijevu bedrenu

kost pokojnika sahranjenog u grobu 29. (sl. 14) Budući da kosturni ostatci pokojnika nisu zatečeni u intaktnom položaju, ne može se isključiti mogućnost da je novac ovdje dospio naknadno. Međutim, radiokarbonski datum dobiven za uzorak kosti pokojnika iz groba 29 (tab. 1), koji prema jednostruko standardnoj devijaciji ukazuje na razdoblje druge četvrtine 15. stoljeća, odnosno u vrijeme ili kratko nakon vremena kovanja novca, sugerira kako se vjerojatno ipak radi o grobnom prilogu.

Uzorci kosti i zuba pokojnika iz sedam grobova radiokarbonski su analizirani.⁵⁷ (tab. 1) Analize su provedene na uzorcima iz grobova koji su poremećeni ili presječeni prilikom podizanja temelja apside i lađe crkve te sjeverne sakristije i iz onih čija orijentacija odudara od uobičajene. Analizirani su uzorci iz groba 3, presječenog temeljima sjeveroistočnog zida apside, kao i grobova 5, 9 i 10 ukopanih sa sjeverne strane lađe. Grob 5 presječen je pri podizanju temelja sjeverne sakristije, grob 9 orijentiran je u smjeru jugozapad – sjeveroistok, a grob 10, iste orijentacije, presječen je temeljima sjevernog zida lađe. Radiokarbonski su datirani i uzorci iz dvaju grobova uz zapadno pročelje crkve: groba 15, orijentiranog u smjeru sjever – jug i groba 32, presječenog temeljima zapadnog zida lađe. S južne strane crkve na analizu je poslan uzorak iz groba 29, smještenog uz južni zid lađe, čije su kosti bile poremećene, a u blizini lijeve bedrene kosti nađen je Žigmundov srebrni novac.

52 JELOVINA, VRŠALOVIĆ, 1981, 120–121; PETRINEC, 1996, 21, 27, 33, 34, 40, 41, 48, 69, 107, 110, 118–122; PERKIĆ, 2017, 200, 217, T. 2: 8–10; i dr.

53 WHITEHEAD, 1996, 26.

54 WHITEHEAD, 1996, 16.

55 KRZNAR, 2014, 227.

56 KRZNAR, 2014, 229; KRZNAR, ŠTEFAN, 2021, 448–449.

57 AMS radiokarbonska analiza uzoraka provedena je u ¹⁴Chrono Centre, Queen's University Belfast.

14. Grob 29 s označenim položajem novca u grobu (arhiva HRZ-a, snimka: M. Babeli, 2023.)
Grave 29 with position of coins (HRZ Archive, M. Babeli, 2023)

Rezultatima provedenih analiza istraženi dio groblja datiran je od kraja 13. ili početka 14. do u 16. stoljeće. Na temelju datuma dobivenog za uzorak kosti iz groba 10, može se pretpostaviti da su najstariji grobovi ukopani krajem 13. ili u ranom 14. stoljeću uz sjeverozapadni ugao crkve. Ovi grobovi u orijentaciji pokazuju značajan odmak u smjeru jugozapad – sjeveroistok i presječeni su temeljima sjevernog zida lađe. Nešto je mlađi grob 32, datiran u 14. stoljeće. Smješten je pred zapadnim pročeljem, pravilno je orijentiran te presječen zapadnim zidom lađe crkve. U sam kraj 14. ili u rano 15. stoljeće datirani su grobovi 3 i 9, oba s blagim otklonom prema jugozapadu. Grob 3 presječen je temeljima sjeveroistočnog zida apside, dok grob 9 leži uz zapadni dio sjevernog zida lađe, no nije u potpunosti paralelan s njim. Grobovi 5 i 29, datirani u 15. stoljeće, pravilne su orijentacije i paralelni sa zidovima lađe. Grob 5, koji leži sa sjeverne strane lađe, oštećen je pri podizanju temelja sjeverne sakristije, dok se grob 29 nalazi uz južni zid lađe, a kosti su mu poremećene. Najmlađi od datiranih grobova, grob 15, orijentiran je u smjeru sjever – jug i ukopan uz pročelje, paralelno sa zapadnim zidom crkve te je vjerojatno u vrijeme njegova ukopa lađa crkve već postojala.

Zaključna razmatranja

Budući da su se groblja uz crkve uobičajila već u ranijem srednjovjekovnom razdoblju,⁵⁸ odnosno da su od 13. stoljeća groblja redovito smještena oko župnih crkvi i područnih

grobljanskih kapela,⁵⁹ istraženi dio groblja oko današnje crkve sv. Julijane ukazuje na postojanje starijeg sakralnog objekta, čiji se ostatci vjerojatno nalaze ispod današnje crkve, oko kojega se formiralo kasnosrednjovjekovno groblje. Prema radiokarbonskim datumima grobova treba pretpostaviti da je spomenuti objekt postojao možda već krajem 13., a sigurno u 14. stoljeću. Unatoč pretpostavci da je riječ o srednjovjekovnoj crkvi, u sačuvanim popisima župa zagrebačke biskupije iz 1334. i 1501. godine nema pouzdanih sačuvanih podataka o današnjoj crkvi sv. Julijane u Tremi. Na temelju geografskog konteksta R. Pavleš pretpostavio je da je riječ o crkvi *beate virginis in Cirkewcza* koja se spominje u popisu 1501. godine, a čiji položaj J. Buturac u svome radu nije odredio. U ovom popisu spomenuta crkva Blažene Djevice navedena je između crkve sv. Ivana u Žabnu i crkve sv. Jurja u današnjem Đurđicu, što odgovara njezinu geografskom položaju. Također, rektor crkve Blažene Djevice (*rector beate Virginis de Circheucha*) spominje se u sačuvanoj ispravi iz 1397. godine s rektorima crkava u obližnjoj Donjoj Bradni (*inferiori Bradna*) i Crkveni (*Cirquena*) te s rektorom i župnikom crkve sv. Petra u Čvrstecu (*sancti Petri de Cherstuech*), dok se 1403. godine spominje svećenik Toma (*ecclesia beate Virginis de Chyrkeucha*) s rektorima crkava u Crkveni (*beate Virginis de Chyrkuena*) i Đurđicu (*beati Georgii martiris de Glogoncha*). Druga je mogućnost da se u izvorima spomenuta crkva *beate virginis in Cirkewcza*, nalazila na položaju danas poznatom kao sv. Marija, u

58 FILIPEC, 2009, 120.

59 DEMO, 2007, 49; PREDOVNIK, DACAR, LAVRINC, 2008, 91.

istočnom dijelu naselja Damjani – Kruščići, južno od Sv. Petra Čvrsteca, koji se također uklapa u geografski kontekst navedenih popisa župa.

U kontekstu problematike crkve u Tremi potrebno je osvrnuti se na pretpostavku da su kasnosrednjovjekovni posjedi Bradna i Trema, barem do 15. stoljeća, jedinstveni posjed poznat pod nazivom Bradna. Naime, prema mišljenju mađarske historiografije Bradna je posjed koji je izvorno pripadao utvrdi Kalnik, a koji je sredinom 13. stoljeća došao u posjed obitelji Paksi te početkom 16. stoljeća obitelji Hásságy.⁶⁰ O značaju posjeda Bradna svjedoče podatci o postojanju sudbenog mjesta i sajma te dviju crkava – *ecclesia beate virginis de Bradna* i *beati Ladizlai de Baradna* u popisu iz 1334. godine, odnosno Gornje (*superior*) i Donje (*inferior*) Bradne u popisu iz 1501. godine. Prema J. Buturcu, obje Bradne nalazile su se sjeveroistočno od Križevaca, dok se crkva sv. Ladislava nalazila u današnjem selu Ladislav Sokolovački.⁶¹ Iako se, prema svemu sudeći, spomenuta Bradna nalazila sjevernije od Treme, ne treba odbaciti mogućnost da se područje Treme doista u 15. stoljeću izdvojilo iz nekadašnjeg posjeda Bradna uslijed dinamičnih pravno-posjedovnih promjena tijekom povijesnog razvoja šireg područja. Pritom, također, valja uzeti u obzir mogućnost da je srednjovjekovna osnova današnje crkve sv. Julijane neki manji sakralni objekt vezan uz posjed nižeg plemstva koje se nazvalo po svojem obiteljskom središtu na posjedu Trema, a čiji nam naziv nije ostao sačuvan. Isto tako, trenutno nije moguće utvrditi gdje se (vjerojatno) utvrđeno sjedište posjeda nalazilo u odnosu na položaj današnje crkve sv. Julijane.

Pronalazak jedne otpadne jame pod temeljima današnje crkve dokaz je života na ovom položaju u 14. ili ranom 15. stoljeću. Kako je na istraženju površini evidentiran samo jedan objekt ovog tipa, kako u istraženim slojevima nisu pronađeni pokretni arheološki nalazi iz istog razdoblja, te s obzirom na to da se radi o sakralnom prostoru, ova je jama mogla biti vezana za funkcioniranje župnog dvora. Groblje je formirano, u skladu s onovremenim običajima, uz sakralni objekt koji se vjerojatno nalazi ispod današnje crkve. Osim samog groblja, na njegovo postojanje ukazuju i gotičke kamene spolije uzidane u današnju crkvu, koje bi se po profilaciji mogle datirati u prvu polovicu 15. stoljeća, kao i pronalazak jedne kamene spolije u sloju šute iznad grobova. Groblje i sam pretpostavljeni sakralni objekt, na temelju rezultata radiokarbonske analize uzoraka kosti i zuba pokojnika, datirani su od kraja 13. ili od ranog 14. do 16. ili ranog 17. stoljeća. Može se pretpostaviti da su tijekom 16. stoljeća, uslijed osmanlijskih prodora i napada, koji su rezultirali raseljavanjem stanovništva i gašenjem

župa, napušteni i objekt ispod današnje crkve sv. Julijane i groblje povezano s njim.

Današnja crkva sagrađena je tijekom ponovnog uspostavljanja crkvene organizacije i obnavljanja starijih župa na prostoru Kalničkog arhidakonata u 17. stoljeću. Župa sv. Julijane u Tremi prvi se puta spominje 1653. godine, a župna crkva sv. Julijane 1667. godine. Gradnjom ove crkve preslojeni su pretpostavljeni stariji sakralni objekt i kasnosrednjovjekovno groblje. Gradnja crkve imala je više faza, što potvrđuju provedena konzervatorsko-restauratorska i arheološka istraživanja. Otklon u osi apside i lađe, dilatacije zidova na njihovom spoju, razlike u dubini temelja te u vrstama građe i veziva dokaz su da apside i lađa pripadaju različitim građevinskim fazama. U adaptaciji s početka 18. stoljeća sa sjeverne strane lađe dozidana je sakristija, a u narednoj, sredinom istog stoljeća, prizidana je južna. Iz svega navedenog može se pretpostaviti kako je crkva sv. Julijane građevina iz 14 ili ranog 15. stoljeća, rekonstruirana u 17. stoljeću, vjerojatno s novim titularom. Prilikom podizanja postojeće crkve, iskorišteni su pojedini dijelovi starijeg objekta, ugrađeni kao spolije u novu građevinu, a izvedeni arhitektonski oblici ukazuju na korištenje i gotičkih i renesansnih i baroknih uzora. Kasnijim adaptacijama crkva je dobila jak barokni pečat te se danas posebno ističe sačuvanim ranobaroknim inventarom. ■

60 PÁLOSFALVI, 2012, 27, 120.

61 BUTURAC, 1984, 89.

Literatura i arhivski izvori

- ADAMČEK JOSIP, KAMPUŠ IVAN, *Popisi i obračuni poreza u Hrvatskoj u XV i XVI stoljeću*, Zagreb, 1976.
- ARNOLD KLAUS, Die Einstellung zum Kind im Mittelalter, u: *Mensch und Umwelt im Mittelalter*, ur. Bernd Herrmann, Stuttgart, 1989., 53–64
- BARIČEVIĆ DORIS, *Barokno kiparstvo sjeverne Hrvatske*, Zagreb, 2008.
- BUTURAC JOSIP, Popis župa zagrebačke biskupije 1334. i 1501., *Starine JAZU*, 59 (1984.), 43–107
- ČIMIN ROBERT, Osobitosti kasnosrednjovjekovnoga i novovjekovnoga groblja uz župnu crkvu sv. Martina u Virju, u: *Groblja i pogrebni običaji u srednjem i ranom novom vijeku na prostoru sjeverne Hrvatske*, Zbornik Instituta za arheologiju 4, Zagreb, 2016., 107–122
- ČIMIN ROBERT, PETRIĆ HRVOJE, Crkva svetog Nikole u Koprivnici – prilog poznavanju povijesti, arhitekture i groblja u srednjem i ranome novom vijeku, *Rad Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti, Razred za društvene znanosti*, 56/550 (2022.), 181–234
- DEMO ŽELJKO, *Opatovina, tragovi povijesti izgubljeni u sadašnjosti*, Zagreb, 2007.
- DOMLJAN ŽARKO (ur.), *Križevci, grad i okolica*, Zagreb, 1993.
- FEHÉR GÉZA, Az 1949. évi Mohács-Csele-pataki mentőásatás, *Archaeologiai Értesítő*, 82 (1955.), 212–228
- FILIPEC KREŠIMIR, Problem kronologije groblja 9. i 10. stoljeća u sjevernoj Hrvatskoj, *Starohrvatska prosvjeta*, III/36 (2009.), 113–124
- HORVAT ANĐELA, MATEJČIĆ RADMILA, PRIJATELJ KRUNO, *Barok u Hrvatskoj*, Zagreb, 1982.
- HORVAT ZORISLAV, *Katalog gotičkih profilacija arhitekture kontinentalne Hrvatske*, Zagreb, 1992.
- HRG METODA, KOLANOVIĆ JOSIP, *Kanonske vizitacije Zagrebačke (nad)biskupije*, Zagreb, 1989.
- JANEŠ ANDREJ, HIRSCHLER MARIĆ IVANA, AZINOVIĆ BEBEK ANA, Stari Perkovci – Sela, ruralno naselje 14. stoljeća, u: *Srednjovjekovna naselja u svjetlu arheoloških izvora*, Zbornik Instituta za arheologiju 6, Zagreb, 2017., 337–388
- JELOVINA DUŠAN, VRSALOVIĆ DASEN, Srednjovjekovno groblje na „Begovači“ u selu Biljanima Donjim kod Zadra, *Starohrvatska prosvjeta*, III/11 (1981.), 55–136
- KOŽUL STJEPAN, *Sakralna umjetnost bjelovarskog kraja*, Zagreb, 1999.
- KOŽUL STJEPAN, *Kalnički arhiđakonat, danas Bjelovarsko-kalnički arhiđakonat Zagrebačke nadbiskupije*, Zagreb, 2005.
- KRMPOTIĆ LJUDEVIT, *Izveštaji o utvrđivanju granica Hrvatskog Kraljevstva od 16. do 18. stoljeća*, Hannover-Karlobag-Čakovec, 1997.
- KRUHEK MILAN, Križevačka tvrđava i utvrde Križevačke kape-tanije, *Povijesni prilozi*, Vol. 20 No. 20 (2001.), 87–124
- KRZNDAR SINIŠA, Arheološka slika kasnosrednjovjekovnih groblja na prostoru sjeverne Hrvatske, doktorski rad, Sveučilište u Zagrebu, 2012.
- KRZNDAR SINIŠA, Je li postojao običaj polaganja novca u kasnosrednjovjekovne/ranonovovjekovne grobove na prostoru sjeverne Hrvatske?, *Starohrvatska prosvjeta*, III/41 (2014.), 5–17
- KRZNDAR SINIŠA, ŠTEFAN LUKA, Nalaz slavonskih banskih i ugarskih denara iz groba 241 s lokaliteta Torčec–Cirkvišće, *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu*, LIV (2014.), 445–460
- LACKOVITS EMÖKE, 16-17. századi kéttornyulaki párták és párhuzamaik, *Veszprémi történelmi tár*, 1 (1989.), 31–44
- LOPAŠIĆ RADOSLAV, *Spomenici Hrvatske Krajine*, Knjiga I, Zagreb, 1884.
- LOPAŠIĆ RADOSLAV, *Spomenici Hrvatske Krajine*, Knjiga II, Zagreb, 1885.
- LUKINOVIĆ ANDRIJA, *Povijesni spomenici zagrebačke biskupije (1395.-1420.)*, Sv. V., Zagreb, 1992.
- MAČEK PAVAO, JURKOVIĆ IVAN, *Rodoslov plemića i baruna Kaštelanovića od Svetog Duha (od 14. do 17. stoljeća)*, Slavon-ski Brod, 2009.
- MAGAŠ DAMIR, *Geografija Hrvatske*, Zadar, 2013.
- PÁLOSFALVI TÁMAS, The Noble Elite in the County of Körös (Križevci) 1400-1526, PhD Thesis, CEU, Budimpešta, 2012.
- PAVLEŠ RANKO, Srednjovjekovni posjedi na području Poljane, Đurđica i Treme kod Križevaca, *Cris*, god. IX, br. 1 (2007.), 26–35
- PERKIĆ DOMAGOJ, Crkva sv. Jurja u Mateškom Selu: nalazi iz grobova kasnoga srednjeg i novog vijeka / The Church of St. George in Mateško Selo: the finds from the graves from the Late Middle Ages and the Modern Age, *Prilozi Instituta za arheologiju*, 34 (2017.), 185–225
- PETRINEC MAJA, Kasnosrednjovjekovno groblje kod crkve Sv. Spasa II Vrh Rici – Katalog, *Starohrvatska prosvjeta*, III/23 (1996.), 7–138
- PREDOVNIK KATARINA KATJA, DACAR MARJANA, LAVRINC MATEVŽ, Cerkev Sv. Jerneja v Šentjerneju: arheološka izkopavanja v letih 1985 in 1986, *Archaeologia historica Slovenica* 6, Ljubljana, 2008.
- RAČKI FRANJO, Popis župa zagrebačke biskupije 1334 i 1501 godine, *Starine JAZU*, 54 (1872.), 203–204
- SEKELJ IVANČAN TAJANA, *Podravina u ranom srednjem vijeku*, Monografije Instituta za arheologiju 2, Zagreb, 2010.
- SMIČIKLAS TADIJA, *Diplomatički zbornik Kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije*, Sv. XVII, Zagreb, 1990.
- SZABÓ KÁLMÁN, *Az alföldi magyar nép művelődéstörténeti emléke. – Kulturgeschichtliche Denkmäler der Ungarischen Tiefebene*, Bibliotheca Humanitatis Historica III, Budapest, 1938.
- ŠOUREK DANKO, Pavia – Čazma: primjer sjevernotalijanskih utjecaja na renesansnu umjetnost kontinentalne Hrvatske, *Radovi Instituta za povijest umjetnosti*, 33 (2009), 37-46.
- TKALČEC TATJANA, *Burg Vrbovec u Klenovcu Humskome*, Zagreb, 2010.
- TKALČEC TATJANA, SEKELJ IVANČAN TAJANA, KRZNDAR SINIŠA, *Arheologija srednjovjekovnih utvrda, naselja i groblja sjeverne Hrvatske*, Zagreb, 2021.
- WHITEHEAD ROSS, *Buckles 1250 – 1800*, Chemsford, 1996.

Arhivski izvori:

Mađarski državni arhiv (Magyarország Levéltár), Diplomati-
kai levéltár, Kincstári levéltárból, MKA, Neo-regestrata acta,
DL-DF 17204.

Mađarski državni arhiv (Magyarország Levéltár), Diploma-
tikai levéltár, Családi levéltárak, Batthyány család, Miscella-
nea, DL-DF 106854.

Nadbiskupijski arhiv u Zagrebu, *Zapisnici kanonskih vizita-
cija*, Župa Trema

Župni arhiv župe sv. Jurja u Đurđicu, *Spomenica župe 1841.
– 1844. godine*

MKM, Konzervatorski odjel u Bjelovaru, Crkva sv. Julijane,
Trema, projekt rekonstrukcije tornja, 2013.

Summary

Marijana Krmpotić, Bernarda Ratančić, Petar Sekulić, Teodora Kučinac

CHURCH OF ST JULIANA IN TREMA

Preventive archaeological research was carried out in 2023 as part of the building maintenance, conservation and restoration of the church of St Juliana in Trema, and an area of 67 m² was explored up to a relative depth of 1.3 m. This was followed by the installation of drainage around the church. The research established that the present-day church, built in the mid-17th century, was built on the site of an older cemetery from the Late Middle Ages. On the basis of the results of the radiocarbon dating of seven samples of human bones or teeth from the graves, the cemetery was dated to a period from the end of the 13th century, or the early 14th, to the 16th. The medieval cemetery indicates existence on an older place of worship, probably located under the present one. The stone spolia built into the walls of the present-day church probably originate from this building. The building under the present-day church of St Juliana and the cemetery connected to it, were probably abandoned during the 16th century as a result of Ottoman incursions and attacks that resulted in the displacement of the population and the closure of parishes. A pit with archaeological material was excavated under the foundations of the present-day church. On the basis of the typological

analysis of pottery fragments, it can be dated to the 14th or early 15th century.

The present-day church was built during the reinstatement of the church and restoration of older parishes on the territory of the Kalnik Archdeaconry in the 17th century. The parish of St Juliana in Trema was first mentioned in 1653, and the parish church of St Juliana was first mentioned in 1667. This church was built over a supposed older place of worship and a late-medieval cemetery. The church was built in several stages, confirmed by the conservation, restoration and archaeological research. The deviation in the axis of the apse and nave, the dilation of the walls at their junctions, the differences in the depths of the foundations, and in the types of construction and binders, are evidence in support of the thesis about the reconstruction of an older building that was used during the construction of a new church in the 17th century. The northern sacristy was built during later alterations to the church. The southern sacristy, mentioned in historical sources from the 18th century, was added after the northern one was demolished.

KEYWORDS: Trema, church, cemetery, Middle Ages, archaeological research